

نقد و بررسی کتاب تاریخ تصوف و عرفان اسلامی از آغاز تا اواخر دوره قاجاریه

محمد جواد شمس^۱

الف) معرفی و توصیف اثر و ارزیابی شکلی آن

۱. مشخصات شناسنامه‌ای اثر (نویسنده/ مترجم، ناشر، ...): کتاب تاریخ تصوف و عرفان اسلامی از آغاز عصر صفوی تا اواخر دوره قاجاریه، نوشته دکتر محمود رضا اسفندیار و زیر نظر دکتر شهرام پازوکی، تهران، انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، چاپ اول (۱۳۹۸ ش)، ۲۲۸ صفحه.

۲. معرفی ساختار کتاب (بخش‌ها، فصل‌ها و ...): این کتاب، چنانکه از عنوان آن آشکار است، به تاریخ تصوف و عرفان اسلامی از عصر صفویه تا اواخر دوره قاجار، یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی - فرهنگی ایران اختصاص یافته است؛ و بر همین مبنا، نویسنده، آن را در دو بخش اصلی تدوین کرده، بخش نخست را به تصوف در دوره صفویه و بخش دوم را به تصوف بعد از عصر صفویه اختصاص داده است.

این کتاب شامل مقدمه‌ای کوتاه و دو بخش اصلی است: بخش اول، با عنوان: «تصوف و عرفان اسلامی در عصر صفوی»، شامل پنج فصل؛ و بخش دوم با عنوان: «تصوف بعد از عصر صفویه»، شامل چهار فصل است؛ و در پایان فهرست منابع آمده است.

نویسنده در فصل اول بخش نخست، ضمن چهار مبحث، به معرفی صفویه و جریان شکل‌گیری و تاسیس حکومت صفویه، و همچنین به مباحثی چون «هم‌ریشگی تصوف و تشیع»؛ «سابقه نهضت‌های صوفیه» (سربداران، نوربخشیه، حروفیه، نقطویه و مشعشعیه)؛ شرح احوال شیخ صفی الدین اردبیلی پرداخته است.

در فصل دوم، با عنوان «سیاست مذهبی حکومت صفوی»، سه مبحث مطرح شده است: گذر از تشیع صوفیانه به تشیع فقهی؛ مهاجرت عالمان شیعه به ایران؛ آثار و نتایج ورود عالمان شیعه به حکومت صفوی.

^۱ استاد فلسفه دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره) قزوین، shamsmohammadjavad@yahoo.com

در **فصل سوم**، تحت عنوان «وضعیت تصوف و عرفان در عهد صفوی»، از سرکوب صوفیه، ردیه‌نویسی بر تصوف و انحطاطی که در میان برخی صوفی‌نمایان اتفاق افتاد، و نیز از تمایز تصوف و عرفان سخن به میان آمده است.

عنوان و موضوع **فصل چهارم** عبارت است از: «نسبت حکیمان و عالمان دینی با عرفان و تصوف در عصر صفوی». در این فصل از یازده تن از حکیمان، فیلسوفان و فقهای بزرگ شیعه سخن به میان آمده است؛ که عبارت‌اند از: شهید ثانی، مقدس اردبیلی، شیخ بهایی، میرداماد، میرفندرسکی، ملاصدرا، فیض کاشانی، فیاض لاهیجی، محمد تقی مجلسی، محمد باقر مجلسی و قاضی سعید قمی.

فصل پنجم به طریقه‌های تصوف در ایران عصر صفوی اختصاص یافته و ضمن آن از سلسله‌های نعمت‌اللهیه، نوربخشیه، ذهبیه، نقشبندیه و قادریه سخن به میان آمده است.

بخش دوم کتاب با عنوان: «تصوف پس از عصر صفوی»، شامل چهار فصل است؛ **فصل اول**، با عنوان «نگاهی به وضع کلی تصوف پس از عصر صفوی تا اوایل پهلوی»، شامل دو مبحث است؛ در مبحث نخست وضعیت تصوف و عرفان اسلامی در دوره‌های افشاریه، زندیه، و اوایل قاجار بررسی شده است؛ و از احیای تصوف در اواخر دوره زندیه و اوایل دوره قاجار و همچنین مخالفت حاکمان و عالمان این دوره با تصوف سخن به میان آمده است؛ و در مبحث دوم به وضعیت تصوف از اوایل دوره قاجار تا اوایل دوره پهلوی، و تداوم مخالفت‌ها با تصوف پرداخته شده است.

فصل دوم با عنوان «طریقه‌های اصلی تصوف»، ضمن دو مبحث، به معرفی دو سلسله عرفانی نعمت‌اللهیه و ذهبیه اختصاص یافته است. مبحث نخست، در معرفی سلسله نعمت‌اللهیه، از ورود معصوم علیشاه به ایران آغاز شده و به صفی‌علیشاه و شاخه صفی‌علی‌شاهی خاتمه یافته است؛ مبحث دوم، در معرفی سلسله ذهبیه، از محمد هاشم درویش شیرازی آغاز شده، و به وحید الاولیاء خاتمه پذیرفته است.

در **فصل سوم** با عنوان «دیگر طریقه‌ها»، سلسله‌های اویسیه، نوربخشیه، خاکساریه، قادریه، نوربخشیه و اهل حق معرفی شده‌اند.

موضوع و عنوان **فصل چهارم**، «حلقه عرفانی نجف» است؛ که ضمن آن، شش تن از بزرگان عرفان نجف معرفی شده‌اند که عبارت‌اند از: سید بحر العلوم، سید علی شوشتری، ملاحسین قلی همدانی، میرزا جواد آقا ملکی تبریزی، سید احمد کربلایی و سید علی قاضی طباطبایی.

۳. ویژگی‌های فنی اثر (طرح جلد، صحافی، قطع، نوع و اندازه قلم، صفحه‌آرایی و...): این اثر با جلد شومیز، و در قطع وزیری چاپ شده است. طرح جلد کتاب - در روی جلد و پشت جلد - با زمینه‌ای سبز، تصویری از مسجد جامع آمده، که در پشت جلد، عنوان کتاب و نام مؤلف و ناظر به زبان انگلیسی و نیز چکیده فارسی نیز افزوده شده است.

اندازه قلم متن و حواشی و عناوین، متفاوت و مناسب است. صفحه‌آرایی نیز مناسب است؛ اما این اثر فاقد تصویر، نمودار، تعلیقات و فهرست‌های اعلام تاریخی و جغرافیایی است.

۴. ویرایش ادبی (علائم سجاوندی، رعایت قواعد نگارشی - ویرایشی و...): در این اثر، علائم سجاوندی و قواعد ویرایشی و نگارشی، رعایت شده است.

۵. رعایت اصول علمی ارجاع‌دهی در درون متن و کتابنامه: نحوه ارجاع‌دهی در این اثر، به صورت پاورقی یا پانویس و به همان سبک شهرت نویسنده، نام کتاب و جلد و صفحه است.

علاوه بر آن، کتابنامه‌ای مفصل در پایان کتاب آمده است؛ اما فاقد سایر فهرست‌ها، از جمله فهرست اعلام تاریخی و جغرافیایی است.

ب) تحلیل و ارزیابی محتوایی اثر

۱. بررسی ابعاد آموزشی اثر (جامعیت و تناسب محتوا با توجه به اهداف درسی، مطابقت اثر با آخرین سرفصل‌های مصوب رشته، تناسب مطالب با سطح علمی مخاطبان، میزان استفاده از ابزارهای علمی مانند تمرین، نمودار/جدول/ تصویر و...):

این اثر علاوه بر اینکه آن را می‌توان یک اثر جدید و نو در این زمینه به شمار آورد، خطابش بیشتر متوجه دانشجویان ادیان و عرفان تطبیقی و عرفان اسلامی است؛ و منبعی است برای درس تاریخ تصوف از عهد صفویه به بعد؛ و لذا به همین دلیل، مؤلف با رعایت اختصار و با زبانی ساده به بحث در این باره پرداخته؛ و از هر نو اطناب ممل و پیچیدگی پرهیز کرده است. بنابراین، می‌توان گفت که محتوای این کتاب، کاملاً متناسب با اهداف آموزشی آن و همچنین مطابق با آخرین سرفصل‌های مصوب وزارت علوم است؛ و در سطح علمی مخاطبانش تدوین یافته است.

به دلیل موضوع این کتاب، استفاده از ابزارهایی مانند تمرین، جدول و... در آن ضرورت نداشته است؛ به همین دلیل، استفاده نشده است؛ هر چند در معرفی سلسله‌ها و برخی شاخه‌های فرعی، و نیز در معرفی بزرگان سلسله‌ها شایسته بود که از نمودار استفاده می‌شد.

از ویژگی‌های مهم این کتاب این است که مؤلف، به نقدهای غیرعلمی که بر تصوف نوشته شده و همچنین به موارد اختلافی توجهی نکرده؛ و دغدغه اصلی ایشان معرفی تصوف در این دوره بوده است.

از امتیازات مهم این اثر، فهرست جامع منابع تحقیقی درباره تصوف و عرفان اسلامی است؛ که در پایان کتاب با مشخصات کامل آمده، و برای دانشجویان بسیار سودمند است.

۲. مسئله‌مندی کتاب و پاسخگویی به نیازهای علمی و کاربردی کشور: چنانکه اشاره شد، دغدغه اصلی مؤلف و ناظر محترم، ارائه کامل و در ضمن موجز مطالب درباره تصوف در این دوره مهم تاریخی است؛ همراه با پرهیز از هر نوع زیاده‌گویی و طرح مباحث حاشیه‌ای، با زبانی ساده. از این رو، می‌توان آن را اثری کاملاً آموزشی و مفید به شمار آورد.

۳. ارزیابی نظم منطقی و انسجام درونی بخش‌های مختلف کتاب: این کتاب هم از لحاظ کلی اثر و هم از لحاظ بخش‌های مختلف آن از نظم منطقی و انسجام درونی برخوردار است؛ هر چند به نظر می‌رسد در معرفی سلسله‌های عرفانی و برخی از عارفان بزرگ این دوره، گاه نسبت‌ها رعایت نشده است.

۴. میزان استحکام تحلیل‌ها و تبیین‌های ارائه‌شده در اثر (توجه به مبانی و پیش‌فرض‌های علمی و پژوهشی، نقد مستند و علمی آرا و نظریات مطرح‌شده، ارائه تحلیل‌های نوین و...): با توجه به هدف آموزشی این اثر، به عنوان منبع درسی درس تاریخ تصوف (۲) و برای دانشجویان مقطع کارشناسی، مؤلف با استفاده از روش توصیفی، از تحلیلی‌های پیچیده پرهیز کرده، و اثری ساده و روان پدید آورده است.

۵. دقت در کاربرد اصطلاحات تخصصی و معادل‌سازی برای واژه‌ها و اصطلاحات تخصصی و خارجی: در این اثر حتی‌الامکان از به کار بردن اصطلاحات پیچیده عرفانی پرهیز شده است؛ و مؤلف به مباحث پیچیده و غامض عرفانی نپرداخته و صرفاً به تاریخ تصوف توجه کرده، و اصطلاحات به کار رفته در کتاب را نیز با زبانی ساده و قابل فهم برای دانشجویان مقطع کارشناسی به کار برده است.

۶. میزان رعایت اصول و اخلاق علمی (استفاده از زبان علمی، ذکر منابع مورد استفاده، سوگیری غیر علمی): در این اثر، روش تحقیق، شیوه نگارش و موضع‌گیری‌ها همه علمی و تقریباً منصفانه است؛ و موازین اخلاقی رعایت شده است.

۷. **خلاقیت و نوآوری:** مهم‌ترین نوآوری و خلاقیت نویسنده این است که با زبانی ساده و به اختصار یکی از مهم‌ترین دوره‌های تاریخ تصوف را معرفی کرده است؛ و چنانکه اشاره شد، از هر نوع غامض‌گویی، مغلق‌نویسی و حاشیه‌نویسی پرهیز کرده است.

۸. **استفاده از منابع معتبر و داده‌های روزآمد:** یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این اثر منابع فراوان و دسته‌اولی است که در پایان کتاب معرفی شده است.

ج) ارزیابی نهایی اثر

۱. **ارائه نظر نهایی درباره قوت و ضعف کتاب با در نظر گرفتن ملاک‌های شکلی، روشی و محتوایی:**

این کتاب با توجه به هدف آموزشی، خوب و مناسب تدوین و تنظیم شده است.

۲. **تبیین کاربردهای اثر:** این اثر چنانکه در مقدمه ناشر در آغاز کتاب آمده است، به عنوان منبع درس تاریخ تصوف (۲)، و برای مخاطبان خاص، دانشجویان کارشناسی رشته الهیات-ادیان و عرفان، تالیف شده، و به نظر می‌رسد مؤلف و ناظر محترم، در به انجام رسیدن این هدف از هیچ کوششی دریغ نکرده‌اند.

۳. **پیشنهادها:** علی‌رغم کوشش مؤلف و ناظر محترم، به نظر می‌رسد برخی شخصیت‌های عرفانی و برخی سلسله‌ها از قلم افتاده‌اند؛ از آن جمله، سلسله چشتیه در ایران است؛ که پیشنهاد می‌شود، در چاپ‌های بعدی، هم به این موضوع و هم به تصوف از دوره پهلوی به بعد توجه فرمایند، هر چند به نظر می‌رسد، مؤلف و ناظر محترم، قصداً و برای پرهیز از مسائل حاشیه‌ای از این امر پرهیز کرده‌اند.